CE VIITOR MAI ARE CAPITALISMUL?

Autor: Ilinca Bernea | 28 martie 2022

1. Printre cele mai interesante critici ale capitalismului se numără argumentul conform căruia sistemul capitalist nu este un mecanism neutru, care depinde doar de preferințele și nevoile oamenilor care îl folosesc. Dimpotrivă, prin însăși structura sa, capitalismul cultivă hedonismul, deoarece dă naștere unor nevoi nelimitate și, în conivență cu avansul tehnologic, creează așteptări din ce în ce mai mari cu privire la lucrurile pe care oamenii le pot obține, stimulând o continuă stare de nemulțumire. În ce măsură considerați această critică întemeiată și cum poate fi acest așa-numit hedonism „instrinsec” controlat?

Nu sunt adepta referințelor în bloc la hedonism. În termenii școlilor antice grecești, cea a lui Aristipo de Cirene sau a lui Epicur, doctrinele au în vedere în primul rând minimizarea suferinței, căutarea justei măsuri și a moderației, indiferent dacă miza fericirii e concepută în legătură cu plăcerile senzoriale sau intelectuale, cum e în cazul concepției epicureene. În concepție modernă, vorbim de hedonism motivațional, utilitarist, normativ, de egoism ș.a.m.d. O viziune convingătoare asupra fericirii o are contemporanul nostru, Michel Onfray, în *Manifestul hedonist*, bunăoară.

Dar nu aș zice că ar exista vreo legătură între capitalism și hedonism altfel decât la nivel de justificări sau deziderate de suprafață ale celor care, odată ce au căpătat un oarecare confort material, caută să îi atribuie o acoperire morală pentru imboldul de a continua să acumuleze. Fericirea, o arată epicureenii, nu implică excesul, surplusul, ci doar un strict necesar. Or, în mentalitățile capitaliste pare că tocmai acestea fac cărțile, că acumularea de bunuri se aliază unui tip de necumpătare, de lăcomie. Așadar, întrebarea este nu ce justifică moral excesul – orice doctrină a fericirii e un alibi moral, în fond –, ci de unde se trage.

Răspunsul meu e că din teroare, din frică și foame, nicidecum din gândire. Nu se poate explica printr-o viziune sau concepție rațională o manifestare care, la origini, nu e de natură logică sau rațională. Excesul nu e rațional și nu e în controlul gândirii. Expresia „a raționaliza” tocmai asta înseamnă: evitarea risipei, a abuzului. Mulți interpretează

greșit propriile motivații și predispoziții, neînțelegând sau pur și simplu ocultând în plan conștient resorturile de fond ale comportamentului uman, deci și ale celui propriu. Căutarea fericirii în sine e un proces care se întâmplă atunci când oamenii au deja un anumit grad de siguranță, liniște, pace, nu atunci când se simt încolțiți sau când se luptă pentru supraviețuire. Ca să fii în situația de a căuta fericirea trebuie:

1. să fi fost deja fericit, ca să știi în ce constă fericirea;

2. să fii suficient de calm și de relaxat pentru a putea depăși în sinea ta spectrul luptei pentru supraviețuire.

Așadar, nu poți căuta fericirea decât dacă ești întrucâtva fericit. Pare că generozitatea aduce o împlinire, o pace sufletească. E invers, în fapt. Pacea, împlinirea, fericirea îi fac pe oameni generoși, predispuși să dăruiască și să împartă, să coopereze.

Capitalismul este organic legat de un soi de „febră" a agonisirii și prosperității pe care au trăit-o cei care s-au pomenit, la începutul erei industriale, în furnicarul unor mari metropole. Lupta pentru supraviețuire în acele condiții a fost, puțin spus, acerbă.

Mentalitatea capitalistă nu apare într-un sătuc de munte sau de șes, într-un trib din junglă, într-o micro-comunitate tradițională. Nu putem vorbi de rădăcinile naturale ale capitalismului, zic eu. În comunitățile primitive, oamenii împărțeau bunurile. Tribalismul nu percepe asemenea discrepanțe de prosperitate între membri. Alienarea, termen conceptualizat de Marx, este de asemenea specifică rupturii de natură și adaptării la un climat contra-natural. Oamenii se alienează mai ales în marile aglomerări urbane; patria însingurării și individualismului malign sunt metropolele.

Frica de sărăcie extremă, deci de moarte, când trăiești în contact direct cu ea, cum a fost cazul marilor cetăți din zorii erei industriale, îi predispune pe oameni la comportamente iraționale, disperate, îi face să se zbată „patologic" pentru subzistență. Problema e că, într-un spațiu închis, cum e un astfel de mediu urban, jungla nu mai e ceea ce era firesc și natural să fie, un mediu în care speciile supraviețuiesc ucigând alte specii, ci unul în care omul vânează oameni. Sună sinistru, dar, acolo unde nu mai e pădure, supraviețuirea e asigurată prin exploatarea, siluirea și uciderea indirectă a semenilor. Sunt două tipuri de sărăcie. Cea naturală, care e o criză a resurselor, și care te împinge să cauți hrană, să vânezi, să migrezi, și cea care e consecința migrației și a supra-aglomerării sau a exploatării. Atunci când multe suflete sunt comasate într-un spațiu închis, fără orizont și posibilitate de evadare, acela devine mediu de colonie penitenciară.

Nu există ceea ce se cheamă „slum" decât în marile aglomerări urbane. Sărăcia abrutizează, alterează instinctele. Comunismul a fost pedeapsa primită de toți pentru mizeria în care au fost lăsați să trăiască oamenii în perioada de avânt a capitalismului în

era industrială, pentru lipsa totală de responsabilitate, conștiință, omenie a celor care simțeau nevoia să facă averi compulsiv. Asta cred despre lăcomie: e o compulsie a celor speriați de sărăcie la modul patologic sau traumatizați cândva de ea. Cei care acționează așa se simt în pericol și se luptă pentru existență, dar greșit, bolnav, nu ucigând alte specii, pentru că nu mai ai pădurea la îndemână sau o mare plină de pești, ci semenii. În fond, ce face capitalismul e încălcarea tabuului suprem, marele proprietar de sclavi. Marii bogătani se hrănesc cu sânge de om, ne sugerează Marx, pe bună dreptate.

Dacă dăm la o parte cortina de iluzii care ne asigură un confort psihic precar, realizăm că așa e. Dar una e să vezi aceste lucruri dintr-o perspectivă analitică și alta e să ai impresia că omenirea e coaptă să facă revoluție nesângeroasă. Bineînțeles, comunismul a fost o farsă, o ticăloșie, o răzbunare și cam atât. Dictaturile se succed sub oblăduirea unor doctrine aparent rivale. Oamenii vor justiție, „nu mai rabdă”, dar tot ce se poate face în condițiile sociale date sunt acte de haiducie sau iconoclaste. Dărâmări de simboluri și statui. Justițiarii demolează templele „dușmanilor”.

Din păcate, opozițiile care există în mintea suferindă ajung să scrie istoria. Capitalismul interiorizat, convingerea că ne va fi mai bine dacă ne luptăm să avem mai mult decât dacă împărțim cu alții, că ne securizăm agonisind și nu dăruind, nu moare și nu se evaporă prin opresiune, prin decrete și edicte, prin prizonierat, prin „sacrificii”, auto-restricții și amenințare.

Spiritul competitiv care există în orice comunitate, ba chiar și la primatele superioare sau la diverse specii și subspecii de mamifere nu e, totuși, suficient ca justificare pentru un cult al competiției și pentru un sistem de gândire și existență care pare incapabil să mai susțină o conștiință colectivă, de specie, care să ne facă să ne simțim responsabili de starea celor mai neajutorați, mai slabi, mai puțin înzestrați pentru luptă. Acolo unde accesul la resursele naturale e direct, e la discreția oricui, nu e inuman (degenerat) să nu îți pese de semeni, dar acolo unde accesul la resurse e concesionat de către oameni și parcelat de legi, norme, diverse tipuri de condiționare, atunci felul în care trăim ne privește pe toți. Nu e alegerea nimănui să se nască într-un ghetou de periferie sau pe lângă un mare depozit de gunoi, să se hrănească din deșeurile și resturile altora. Nu putem vorbi de libertate pentru cineva care se pomenește de când se naște „un paria”, un „slum dog”.

Capitaliști sunt toți. Și comuniștii care au condus coloniile penitenciare tot capitaliști erau, făceau exact ce făcuseră și marii latifundiari sau exploatatori sau colonialiști sau stăpâni de sclavi. Doar că acționau înfofoliți în plastic chinezesc și nu în postavuri de filfizoni occidentali. Spiritul exploatator și lăcomia sunt în structurile gândirii și în arhitectura psihismului, nu în arhive guvernamentale.

2. Dacă ne uităm la statisticile cu privire la bunăstarea și prosperitatea oamenilor din cele mai diverse colțuri ale lumii, putem observa că, strict empiric, sistemul capitalist a generat în ultimii zeci de ani un nivel de trai superior pentru persoanele din toate categoriile sociale. Cu toate acestea, mai ales printre tinerii din ziua de astăzi, dar nu numai, există din ce în ce mai multe mișcări și manifestații anti-capitaliste. Care credeți că sunt motivele principale ale acestui paradox?

Eu nu cred în paradoxuri. Atunci când ne ciocnim de așa ceva în plan logic este ori pentru că premisele unor problematizări sunt greșite ori formulările lasă de dorit ori ne aflăm pe o pistă falsă în ce privește corespondența lucrurilor gândite cu realitatea.

În primul rând că nu putem concepe „nivelul de trai” sau „bunăstarea” doar în funcție de posesiuni, libertăți și facilități materiale. În al doilea rând, nu cred că e legitim moral să considerăm că ar fi cineva predestinat să aparțină unei clase sociale. Și în al treilea rând, în toate societățile există încă o parte a populației, în procent variabil, care trăiește în condiții inumane. Să ne gândim doar la cei fără adăpost din orașe precum New York sau Los Angeles, care trăiesc în catacombe, uneori fără identitate cunoscută, ba chiar în afara evidenței statului. Așadar, nu putem vorbi despre „un nivel de trai superior” pentru toți. Nici nu se cade să gândim bunăstarea statistic. Acolo, în subterane, sunt ființe umane. Când vorbim de umanism, ne gândim mai cu seamă la principii. Întrebarea e însă cât de umaniste sunt, la propriu, culturile și societățile umaniste?

Trauma colectivă este, totuși, sursa unor contra-reacții la sisteme care par a fi funcționale și benigne. Voi vorbi în acest sens despre englezi, pentru că am trăit la Londra. Îi înțeleg bine. Le înțeleg modestia, rușinea, caritatea. Au o conștiință de neam încărcată. În perioada de „desfrâu” a capitalismului, în era victoriană, a fost multă suferință, a curs mult sânge. Cei sărmani au trăit în condiții inumane, în toate marile orașe: Londra, Birmingham, Manchester, Liverpool. Speranța de viață la finele secolului al XIX-lea era de cincisprezece ani. Bogătanii erau agresivi și puși pe căpătuială, posedați de o „foame fantomă”, căci asta e lăcomia. Și au făcut și pe alții să flămânzească. Nu întâmplător săracii lumii tot trag acolo. Nu e vorba de bani. Chiar nu. Și în România sau în Grecia și-ar găsi de lucru. Anglia a tot prosperat din munca unor emigranți disperați, fără speranță.

Englezii contemporani au o blândețe și o bunăvoință sincere, sunt generoși. Admir felul în care își gestionează remușcările, frica de istoria lor grea și nefericită, în care emigranții și sărmanii au fost crâncen exploatați în lagăre de muncă. Conservatorii se tem de contactul „posibil infecțios” cu alte culturi și de posibilul regres într-un mental colectiv mai opresiv și mai coercitiv, mai dur. Socialiștii se tem de același lucru, dar ei sunt siguri că unicul mod de a evita dezastrele e ospitalitatea.

Într-o dimineață de octombrie, m-am trezit cât încă nu se crăpase de ziuă acasă la prietenul meu, Sam, tristă și cețoasă. El avea tot felul de inițiative, mă ducea de colo, colo. Eu locuiam în nordul Londrei, el în Sud, mai precis la distanță de două ore și jumătate de tren unul de altul. Când îl vizitam, veneam cu valiza și stăteam câte un weekend.

Era într-o sâmbătă dimineață. Mi-a zis:

„- Hai că îți fac cinste cu un breakfast muncitoresc.”

M-a dus într-o bombă duhnitoare. Aveau cârnat de cea mai proastă calitate, cartofi prăjiți în untură de porc și ceva slană, un ceaun mare cu fasole ca în cazărmile comuniste. Am cerut o salată. Mi-a făcut ochii mari și m-a privit autoritar ironic, cum numai un englez din clasa muncitoare știe. „Nu te-am adus aici să o arzi prințesă mofturoasă și vegană”, spunea explicit privirea lui.

„- Fii serioasă!”

Chit că e conferențiar universitar și a studiat la Cambridge, Sam, în sinea lui, se simte exponent al „clasei muncitoare”. A crescut în Brixton…

Atunci am înțeles mai limpede una, alta. Când încercam să îmi păcălesc greața înghițind cartofii aceia scârbavnici prăjiți în untură, am realizat ce era cazul. Că am avut într-adevăr șansa să fiu zâna cea bună a mamiferelor și a păsărilor pentru că am avut alternativă. Că nu am dreptul să văd nici măcar în cei care jupoaie câini și îi pun în ceaun niște criminali „fără inimă”. Eu îmi permit să fiu solidară cu bietul șobolan de laborator sau cu bietul purcel crescut pentru carne. Nu e vorba de cultură. E vorba de foame.

3. Pe de o parte, sistemul capitalist este învinovățit de fenomene sociologice și psihologice foarte grave și răspândite, precum alienarea, depresiiile, lipsa spiritualității și a unei vieți morale etc. Pe de altă parte, apărătorii capitalismului subliniază faptul că sistemul propus de ei este un mecanism strict economic, care generează și o anumită ordine politică, însă care poate fi compatibil cu diverse presupoziții de morale, metafizice sau spirituale. Cu alte cuvinte, bunăstarea materială și libertatea alegerii nu reprezintă niște valori finale, ci instrumentale, fiecare dintre noi fiind liber să aleagă modul în care dorește să trăiască. În ce măsură credeți că cel din urmă argument este convingător și cum vedeți dumneavoastră relația dintre aceste fenomene și sistemul capitalist?

Societatea de consum este o formă decandentă și cumva autodistructivă a

capitalismului, o spun intuitiv. Problema de fond, și insist în acest sens, este în primul rând supra-aglomerarea marilor metropole. Depresia e un sindrom psihic care apare post-belic, post-industrial, post-ruptura de climatele naturale și tradiționale... Micile comunități urbane, chiar capitaliste fiind, o duc bine, sunt înfloritoare. Migrația masivă poate fi o cauză a disoluției realității comune. Mitul Babilonului o arată limpede. Depresia și alienarea sunt fenomene care se asociază însingurării și rupturii realității comune.

Sunt trei aspecte ale rupturii. Tradițiile implică trei dimensiuni: o cosmologie, o credință, un set de ritualuri. Cutumele tradiționale au valoare ritualică. Or în marile orașe, în modernitate și post-modernitate, cosmologia e înlocuită de diverse structuri explicative ale lumii, credința în utopii și constructe ideologice sau de varii forme de exaltare și reverie, așadar de o desprindere de real, iar ritualul – de un sistem de obiceiuri, care au valoare normativ-instrumentală. Tradițiile sunt astfel parazitate de o contra-natură, își pierd miza orginară. Realitatea comună care le închega se destramă într-un mănunchi de sub-realități individuale.

Nu cred că putem „alege cum vrem să trăim”. Suferința, care e întotdeauna fizică și psihică, e cel mai adesea o moștenire sau o formă de inadaptare, mai precis de proastă adaptare, dar ea poate condiționa aproape toate alegerile umane. Revin la tema de la prima întrebare: ca să poți alege liber, trebuie să fii liber deja, ca și în ce privește căutarea fericirii. Nu poți ajunge prea departe fiind în lanțuri. Dacă ești condiționat de foame, anxietate, singurătate, e cumva ne-umanist să vorbim de libertate, e nedrept la adresa condiției umane să îi atribuim o răspundere imposibil de profesat, cum e aceasta a alegerii. Structurile infrapsihice cu care pornim în viață și care sunt modelate în prima copilărie dictează din umbră comportamentul. Fiecare dintre noi are modalități de subsistență și conviețuire care sunt destul de rigide, nu se schimbă de la un anotimp la altul. Se schimbă, eventual, prin dialog și introspecție psihologică, dar greu. Trebuie să ținem mereu cont de nevoile bazale, care nu au nici o legătură cu libertatea, sunt condiționări intrinseci ale condiției umane.

Nu putem ridica probleme morale sau de „spiritualitate”, eludând faptul că necesitățile adaptative primează... Incontestabil, dacă nevoile primare sunt neacoperite, lucrurile sunt extrem de problematice. O societate în care discrepanțele sunt foarte mari între cei care au în suplus și cei care nu au mijloace de subzistență nu poate fi un teren atât de fertil alegerilor libere... Unii își investesc toate resursele vitale în supraviețuire. Cei mai mulți dintre europeni sunt deja atât de chinuiți, de împătimiți, de „posedați” de teroare că nu se pot liniști nici măcar într-atât încât să respire adânc.

În viziunea mea, capitalismul decadent, al societății de consum, este o criză generalizată a gestionării resurselor.

Nihilismul existențialist nu e calea pentru cei rătăciți, pentru cei disperați. Nici

spiritualitatea la care se ajunge prin reflecție îndelungată. Ei au nevoie de compasiune, nu de înțelegere rațională a vacuității sau de o practică subtilă a relației cu ambiguitatea. Spune-i cuiva care mănâncă din gunoi că esența universului e nimicul și că, dacă va reuși să fie complet singur, în pădure, cum zice Alan Watts, i se va trezi sinele autentic. E o batjocură. Ființa aceea, în starea în care e, se luptă pentru supraviețuire, se zbate, agonizează. Cineva care agonizează nu știe că vrea liniște, nu știe nimic, simte foame, durere. Are nevoie de milostenie, de ajutor, nu de predici despre „eliberare".

Watts spune că, în marile religii, omul vrea să deschidă altul ușa pentru el. Nu e chiar așa. Libertatea spirituală, cum spuneam, nu e la îndemâna oricui. Doar cineva care are sufletul suficient de bine hrănit, de iubit, care se simte cât de cât înțeles, acceptat, prețuit poate alege o practică spirituală sau o filosofie de viață. Condiția *sine qua non* a practicii libertății e libertatea. Condiția investiției în ceva, în orice, că tot vorbim de capital, e bunăstarea. Dacă nu ai ce investi, nu poți prospera. Dacă nu ai răgazul interior pentru meditație, nu poți medita. Pentru orice îți trebuie resurse.

Totuși, marile religii sunt și pentru sărmani, pentru cei care nu mai au resurse sau mijloace să deschidă ușa. Nu toți sunt la fel de deznădăjuiți, la fel de striviți, la fel de îngroziți de viață. Neputința e, în esență, nesiguranță și teroare intimă. Creștinismul și islamul nu au ca miză fuziunea sinelui cu neantul sau cu misterul universului, ci solidaritatea între ființe, într-ajutorarea. Religiile sunt pentru toți: și pentru cei flămânzi cu inima, și pentru cei săraci cu duhul. Nu trăim la fel în sinea noastră, nu ne atingem de lucruri și de viață de pe același poziții. Nu locuim în aceeași realitate, în aceeași dimensiune. Unii trăiesc în infern. Și Watts o știe, spune explicit, textual: *Nirvana nu e într-o altă lume, pe un alt tărâm, poate fi și într-un ghetou al unei mari metropole moderne.* Desigur. La fel și iadul. Dar el sigur nu a cunoscut iadul dacă își imaginează că de-acolo se iese cu meditație buddhistă.

Oricine a fost în iad știe asta…

Imagine: Jack London's Extraordinary Photos of London's East End in 1902; Sursa: Design You Trust